

УДК: 811.512.1:2-335

DOI:10.35254/bhu/16948386_2021_56_57_148

Сатиев А. Т.,
К. Карасаев атындагы БМУ

«КИТАБ-И ТАРДЖУМАН» - АЛГАЧКЫ ТҮРК-АРАБ СӨЗДҮКТӨРҮНҮН БИРИ

Кыскача мазмуну

Макалада түрк тилдерине, түрк тилдерин лексикографиялык сыпаттоого тиешелүү болгон мурастардын катарына кирген «Китаб-и Маджму-и Тарджуман-и Турки ва Аджами ва Мугали ва Фарси» – «Түрк-перс жана монгол-перс тилдерине түшүндүрмө берүүнүн жалпы китеби» эмгеги тууралуу сөз болот. Аталган сөздүктү изилдөөчүлөр Э. Наджип, А. Курьшижанов ж.б. изилдөөлөрүнүн негизинде, эмгектин жаралышы жана жаралышына таасир тийгизген тарыхый жагдайлар, автору, түзүлүшү боюнча жалпы маалыматтар берилди. Сөздүктүн түрк-араб бөлүгүндө кыпчак тилинин (диалектисинин) колдонулушу кандай тарыхый факторлор менен шартталганы талдоого алынган.

Түйүндүү сөздөр: сөздүк, түрк тилдери, этелик, Лейден китепканасы, Т. Хоутсма, кыпчак, перс, монгол, лексика, автор, мамлюктар мамлекети.

«КИТАБ-И ТАРДЖУМАН» - ОДИН ИЗ ПЕРВЫХ ТЮРКСКО-АРАБСКИХ СЛОВАРЕЙ

Аннотация

В статье повествуется о «Книге толкований тюркско-персидского и монголо-персидского языка» - «Китаб-и тарджуман», который входит в число наследий, посвященных тюркским языкам, лексикографическому описанию тюркских языков. На основе исследований Э. Наджип, А. Курьшижанова, автор описывает историю создания словаря, исторические обстоятельства, повлиявшие на его создание, автора, приведены общие сведения о структуре словаря. В тюркско-арабской части словаря проанализировано, какие исторические факторы обусловили использование кыпчакского языка (диалекта).

Ключевые слова: словарь, тюркские языки, памятник, Лейденская библиотека, Т. Хоутсма, кыпчак, персидский, монгольский, лексика, автор, мамлюки, государство мамлюков.

“KITAB-I TARDJUMAN”- ONE OF THE FIRST TURKIC-ARABIAN DICTIONARIES

Abstract

This article tells about “The book of interpretations of Turkic-Persian and Mongol-Persian languages”- “Kitabi Tardjuman” which includes the number of legacies related to Turkic languages, lexical description of them. On the basis of

research E.Nadjip, A. Kuryshzhanova, the author describes a history of creating the dictionary, historical facts that influenced on its development, the authors and the general information about the dictionary's structure. It was analyzed in Turkic-Arabian part of dictionary, what historical factors caused a usage of Kypchak language (dialect).

Key words: dictionary, Turkic languages, monument, Leiden library, T. Houstma, Kypchak, Persian, Mongol, lexis, author, the Mamluks, Mamluks' state.

Тил илиминде, асыресе, түркологияда байыркы жана орто-түрк жазма эстеликтерин, алардын тилин изилдеп-үйрөнүү зарылдыгы эч кандай күмөн саноону жаратпай турган маселелерден экени талашсыз. Анткени мындай изилдөөлөр түрк тилдеринин, түрк адабий тилдеринин өнүгүү тарыхынын актуалдуу маселелерин ачып берүүдө олуттуу мааниге ээ болот. Маселен, өткөн кылымдын орто ченинде эле академик А. Н. Кононов түрк тилдеринин тарыхын, тектештирме грамматикасын изилдеп-үйрөнүү үчүн «XIII–XIV кылымдарда жазылган эстеликтерди жана филологиялык эмгектерди жарыялоо жана изилдөөнүн актуалдуу экенин» көрсөткөн [1, 144-б.]

Түрк тилдерине, түрк тилдүү элдердин мурастарына тиешелүү болгон эмгектердин арасында 1245-жылга таандык болгон «Китаб-и Маджму-и Тарджуман-и Турки ва Аджами ва Мугали ва Фарси» — «Түрк-перс жана монгол-перс тилдерине түшүндүрмө берүүнүн жалпы китеби» («Общая книга толкования тюркско-персидского и монгольско-персидского языков») же «Китаб-и Тарджуман» олуттуу көңүл бурууга арзыйт, ал «Таржымачынын (котормочунун) китеби» деп аталып жүрөт. Бул эмгек сөздүк болуп эсептелүү менен, араб, перс, түрк жана монгол тилдери боюнча материалдарды камтыйт. Эмгектин биринчи бөлүгүндө аталышынан күтүлгөндөй түрк-перс сөздүгү эмес, түрк-араб сөздүгү орун алган. Ошондуктан аны кээде «Тарджуман-и туркий ва арабий» сөздүк же «Түрк-араб сөздүгү» деп да аташат. Бирок бул аталышты толук эмес аталыш десек болот. Анткени ал түрк бөлүгүнөн жана монгол бөлүгүнөн турат. Лексиканын түрк бөлүгү, болжолдуу түрдө, XIII кылымда Египетте кыйла бөлүгүн кыпчактар түзгөн мамлюктардын башкаруу доорунда жыйналып, египеттик түрк тилинин, башкача айтканда, аралаш тилдин абалын көрсөтөт. Негизи, түрк-араб сөздүктөрүнүн түзүлө башташын бийликке кыпчак мамлюктарынын келиши жана Алтын Ордо менен гана байланыштырууга болбойт. Тарыхтан белгилүү болгондой, буга чейин эле түрк тилдүү кулдар жана эркин адамдар Египетте бир топ санда болгон. Ошондуктан түрк тил(дер)и боюнча сөздүктөргө, окуп үйрөтүүчү куралдарга белгилүү даражада талап орун алган.

«Китаб-и Тарджуман» кол жазмасы Голландиядагы Лейден китепканасында сакталып турат. Чыгыш таануучу, Нидерландынын Түркиядагы элчиси Левин Варнердин (болжолдуу 1618–1665) эмгектеринин арасынан табылган. 1894-жылы белгилүү арабист, иранист жана түрколог, Мартин Теодор Хоутсма тарабынан немис тилинде жарыяланган. Т. Хоутсма жарыялаган сөздүк бүгүнкү күндө өтө сейрек кездешүүчү библиографиялык үлгүгө айланган. Эмгек 1245-жылга таандык жана автору белгисиз же анонимдуу эстелик катары сыпатталып келген. 1964-жылы изилдөөчү Барбара Флемминг сөздүктүн жаралуу датасын хижранын 743-жылы же 1343-жыл, тагыраак, 1343-жылдын 25-январы деп тактап оңдогон.

«Китаб-и Тарджуман» — эски кыпчак эстеликтеринин бири болуп эсептелет. Эмгекте кыпчак жана түркмөн тилдери, кайсы бир диалектилер айырмаланып берилип, перс жана башка тилдерден өздөштүрүүлөр тууралуу ай-

тылган. Сөздүктүн киришүүсүндө да автор кыпчак тили менен огуз тилинин айырмачылыктары тууралуу айткан. Буга байланыштуу, сөздүктү түзгөн адам түрк тилинде, тагыраак, огуз-түркмөн сүйлөгөн адам болушу толук ыктымал. Анткени ошол мезгилдерде Египетте огуз-түркмөн түрк аралаш тили таралганы, колдонулганы маалым.

Эмгектеги лексикалык минимумга 1800дөн ашуун сөз киргизилген, сөздүк болсо 1260 сөздөн турат. Алардын 70инде гана «түркмөн» белгиси турганын Э. Н. Наджип көрсөткөн [4, 25-б.], мындан сөздүктүн негизинде кыпчак тили турган деп айтууга болот. Демек, «Китаб-и Тарджуман» түрк тилдери, айрыкча, кыпчак тилдери тууралуу билимдерди кеңейтүүгө жана тактоого олуттуу салым кошо алат деп айтсак болот.

Т. Хоутсманын маалыматтарына шилтеме берүү менен, «Китаб-и Тарджуманы» изилдөөгө алган казак окумуштуусу А. К. Курышжановдун эмгегине таянсак, кол жазма чоң форматтагы 76 беттен турат. Алардын ичинен 62 бетин түрк-араб сөздүгү, калганын монгол-перс жана араб-монгол сөздүктөрү ээлейт.

Бир эле кол жазмада ар түрдүү тилдүү (араб, түрк, перс, монгол) сөздүктөрдүн орун алышын айрым изилдөөчүлөр тарыхый жагдай менен, тактап айтканда, монголдор Иранда, кыпчактар Египетте болгон мезгилде түзүлгөнү менен түшүндүрүшөт.

Сөздүктүн Египетте түзүлгөнүн изилдөөчү А. Курышжанов да төмөнкү жагдайлар аркылуу түшүндүргөн. Кыпчактар Египетке, негизинен, монголдордун баскынчылыгынан мурда (Хижранын 617-жылына чейин) жана азын-оолак андан кийин көчүп барышкан. Биринчи учурда кыпчактарды түштүк россиялык жерлерден Египетке кулдукка сатышкан. Кыпчактардын тили кийин Египетте адабий тилге айланган. Муну Лейден китепканасынын кол жазмалар фондусундагы эмгектер да күбөлөйт, алардын арасында Египеттеги мамлюктар доорунда түрк тилинде жазылган эстеликтер бар, мисалы, Саадинин «Гүлистанынын» котормосу, космография, терапия боюнча эмгектер ж.б. [3, 18-б.]

Экинчи учурда кыпчактар монголдордун баскынчылыгынан качып отуруп, Дешт-и Кыпчактан ар түрдүү мамлекеттерге, анын ичинде Египетте отурукташып калышкан. Азыркы Египет жана Сирия мамлекеттеринин аймагында мамлюктар мамлекетин (бул мамлекет 1260–1517-жылдар аралыгында өкүм сүргөн) түзүшкөн жана анын башкаруучулары түрк тилинде сүйлөшкөн. Египетте кыпчактардын таасири тез өскөн, анын негизинде адстраттын да таасири зор болгону мыйзам ченемдүү. Мындай таасир атактуу кыпчак, мамлюктар мамлекетинин башкаруучусу, монголдорду жана кресттүүлөрдү жеңген султан Бейбарс эль-Мелика эд-Дагерге чейин эле орногонун көрсөтө кетүү керек [3, 18-б.].

Мамлюк кыпчактары Алтын Ордо кыпчактары менен жандуу байланыштарда болушкан. Алтын Ордо кыпчактарынын да бир кыйласы мамлюктар мамлекетине көчүп барып, отурукташкан.

Жогорудагы жагдайлар «Китаб-и Тарджуманын» Египетте жаралганын ырастоочу роль ойнойт десек болот.

Кол жазманын баш сөзүнүн алдында бүткүл кол жазманын текстине салыштырганда башка кол менен жазылган бир нече сап болуп, анда бул эмгек Хажы Маулян Кемаль эд-Диндин китепканасына арналганы көрсөтүлгөн [3, 13-б.]. Бирок ал ким экенин Т. Хоутсма да, андан кийинки изилдөөчүлөр да аныктай алышкан эмес.

Кол жазманын монгол-перс бөлүгүндө өзүнчө бетте кайсы бир түрк аңгемесинин башталышы болгонун, ал түрк-араб бөлүгүн жазган автордун калемине таандык экенин Т. Хоутсма аныктаганын изилдөөчү А. К. Курышжанов көрсөтөт. Мындагы жазуунун кээ бир жерлерин окууга мүмкүн эместиги, баяндоо тили түрк бөлүгүнүн диалектисине окшош болгону менен, орфографиялык жактан айырмаланарын да белгилеп кеткен. Бирок кол жазманы жарыкка чыгарган адам аны чечмелеп берген эмес [3, 13-б.].

Ушул эле изилдөөчүнүн пикири боюнча, эмгектин автору сөздүктү даяр иштен көчүрүп албастан, кайсы бир адамдын (информатордун) аңгемеси боюнча түзгөн жана сөздүктүн материалдары аңгемелешүүчүлөрдүн оозеки кебинен алынган. Анда көп учурда кайталоолор жана каталар орун алган. Кээде автордун түшүндүрмөлөрү тиешеси жок жерлерде берилген. Ошондой эле диалектизмдер келтирилген [3, 13–14-б.].

«Китаб-и Тарджуман» боюнча изилдөөчүлөрдүн (А. Гаркавец, А. Курышжанов ж. б.) эмгектерине таянсак, сөздүктүн бардык бөлүктөрү бир автор тарабынан түзүлгөнү тууралуу такталган маалыматтар жок, бирок биринчи (түрк) бөлүгүнүн автору монгол жана перс тилдерин билген деп айтууга болот. Муну анын айрым сөздөр перс жана монгол тилинен өздөштүрүлгөнү тууралуу эскертүүлөрүнөн баамдай алабыз. Ошону менен бирге эле ал мусулман болгонун да айтса болот, анткени сөздүктө мусулман динине байланышкан элдик үрп-адаттар, салттарга жакшы түшүндүрмөлөр берилген. Ошондой эле автор айрым түрк сөздөрүн жазууда каталарга, так эместиктерге жол бергенине карабастан, лингвистикалык жакшы билимдерге ээ болгонун да көрсөтө кетсе болот.

Автор айрым тыбыштардын түркчө айтылышын арабча айтылышы менен салыштырган учурларында Баальбектин дыйкандары, Жогорку Египеттин дыйкандары айткан тыбыштарга басым койгонунан улам, автор араб дыйкандарынын оозеки кеби менен жакшы тааныш болгон деген ойго келүүгө болорун А. Курышжанов көрсөткөн. Ал эми муну автордун Египетте же Сирияда жашаганы менен, кол жазманы өз мекендештери үчүн жаратканы менен түшүндүрүүгө болот. Ошондой эле египеттиктер азыркыга чейин айырмалап-ажыратпаган айрым араб тамгаларынын аралаш түрдө берилгени да автордун египеттик экенинен кабар берет дейт [3, 14-б.].

Ырас, эмгектин автору өзү тууралуу эч кандай маалыматтарды калтырган эмес. Кол жазма түпнуска экен же түрк тилдерин үйрөнүүгө арналып мурда жаралган эмгектин көчүрмөсү болгону тууралуу да эч кандай ма-

лыматтар белгисиз.

Изилдөөчү Э. Н. Наджиптин эмгегиндеги пикирге таянсак, бул сөздүктүн түзүүчүсү же көчүрүп жазуучусу Кониандан чыккан Халил бин Мухаммад бин Юсуф болгон жана ал огуз-түркмөн тилинде сүйлөгөн болушу ыктымал. Э. Наджип мындай пикирди түрк окумуштуусу А. Ынандын көз карашынын негизинде айткан [4, 24-б.].

А. Курышжановдун белгилөөсү боюнча, түркмөн окумуштуусу З. Б. Мухамедова Халил ибн Мухаммедди көчүрмөчү болгон деп эсептеген жана «Рум сельджукидеринин борборунан чыккан, Коневи нисбасына ээ болгон» [3, 15-б.].

Эмгектин тексти боюнча кийинки кылдат изилдөөлөр анын авторунун ысымын жана эстеликтин маани-мазмунун аныктоого мүмкүнчүлүк түзгөн. Бул эмгек ондогон жылдар бою жаңылыш эсептелип жүргөндөй түрк-араб сөздүгү эмес, «таза түрк, башкача айтканда, кыпчак тили» боюнча арабча окуу китеби болгон. Анткени анда кыпчак тилинин фонетикасы жана грамматикасы боюнча колдонмо жана белгисиз бирөөлөр тарабынан мурдараак түзүлгөн араб-түрк сөздүгү берилген. Ал эми аны жазган автор болуп Халил бин Мухаммед бин Йусуф ал-Кунави эсептеле баштаган.

Биз бул макалабызда автору катары Халил бин Мухаммед эсептелген «Таржымачынын китеби» эмгеги тууралуу айрым жалпы маалыматтарга гана токтолдук. Ырас, байыркы доорлордогу эстеликтердин бири болгон «Китаб-и Маджму-и Тарджуман-и Турки ва Аджами ва Мугали ва Фарси» же «Китаб-и Тарджуман» боюнча изилдөөгө алына турган, тактай турган маселелердин алкагы кеңири экени талашсыз, анткени бул эмгекке арналган изилдөөлөр саналуу гана. Эмгектин, айрыкча, түрк-араб сөздүгү бөлүгү жалпы түркология үчүн да, анын ичинде кыргыз тил илими үчүн да кызыгуу жаратып, лексикология жана лексикография, тил тарыхы, тилдик өздөштүрүүлөр жаатында бир топ маанилүү маалыматтарды береринде шек жок.

Адабияттар

1. *Вопросы методов изучения истории тюркских языков.* — Ашхабад, 1961. — 129 с.
2. *Гаркавец А. Китб-и Тарджуман. Книга переводчика / А. Гаркавец.* — Алматы, 2019. — 211 с.
3. *Курышжанов А. К. Исследования по лексике «тюркско-арабского словаря» / А. К. Курышжанов.* — Алма-Ата, 1970. — 190 с.
4. *Наджиб Э. Н. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV века: Авторфе. Дисс. на соискание ученой степени д-ра фил. наук.* / Э. Н. Наджиб. — Москва, 1965. — 175 с.
5. *Усманбетов Б. Кыргыз тилинде материалдык маданиятка тиешелүү сөздөрдүн лексика-семантикалык тобу / Б. Усманбетов // К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин Жарчысы.* — 2011. — № 2 (19). — 241–243-б.